

ROBERT KUŚNIERZ

AP SŁUPSK

OPERACJA POLSKA NKWD NA UKRAINIE (1937-1938)¹

Lata 1937-1938 w historii Związku Sowieckiego to okres Wielkiego Terroru, czasu, w którym Stalin postanowił „wyczyścić” sowieckie społeczeństwo z „elementów wrogich” lub „potencjalnie wrogich”, tak aby w przypadku zbliżającej się wojny nie mieć problemu z tzw. piątą kolumną. W czasie Wielkiego Terroru NKWD ZSRS, kierowane w tym okresie przez „krwawego karła” Nikołaja Jeżowa, represjonowało około 1,5 mln osób, z czego połowa została zamordowana. Ludzi aresztowano, torturowano, zsyłano do łagrów i mordowano w ramach licznych operacji represyjnych. Największą pod względem ofiar była operacja kułacka zapoczątkowana zaaprobowaniem przez Biuro Polityczne Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Partii (bolszewików) rozkazu operacyjnego NKWD ZSRS o numerze 00447². Oprócz operacji kułackiej NKWD na zlecenie Stalina prowadziło liczne represje narodowościowe skierowane w zasadzie przeciwko wszystkim mniejszościom w ZSRS. Największą pod względem ofiar była operacja polska.

Polacy znajdowali się na szczególnym celowniku reżimu sowieckiego. Co prawda lata dwudzieste XX w. to stosunkowo spokojny okres dla mniejszości polskiej, ale i dla każdej innej. Bolszewicy prowadzili wtedy politykę „zakorzenienia” (ros. *korienizacija*). W jej efekcie na Ukrainie powołano polski rejon narodowościowy im. Juliana Marchlewskiego w 1925 r., a w 1928 r. na Białorusi powołano kolejny polski rejon – im. Feliksa Dzierżyńskiego. Jednak plany zsovietyzowania Polaków – mieszkańców ZSRS zawiodły i bolszewicy zdecydowali się rozwiązać „problem” w typowy dla siebie sposób – poprzez represje.

Polacy stali się pierwszym masowym celem reżimu pośród mniejszości narodowych zamieszkujących ZSRS. Jan Karszo-Siedlewski, który podczas Wielkiego Terroru był kierownikiem Konsulatu Generalnego RP w Kijowie, 23 marca 1935 r.

¹ Powyższy artykuł jest fragmentem przygotowywanej do publikacji monografii *Czystki i terror na Ukrainie (1934-1938)*. Artykuł powstał w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego Mobilność Plus w latach 2013-2014 pt. *Ukraina w latach Wielkiej Czystki*, realizowanym w Davis Center for Russian and Eurasian Studies na Harvard University. W tym miejscu składam głębokie podziękowania Ministerstwu za finansowanie badań.

² Rozkaz został wydany 30 lipca 1937 r., dzień później zaaprobowano go BP KC WKP(b).

uchwycił trafnie nastawienie sowieckiego reżimu do Polaków: „Mamy na Ukrainie do czynienia z wrogiem, który się maskuje, ale faktycznie nas nienawidzi i stara się, gdzie może, niszczyć u siebie resztki polskości – z bezceremonialnym chamem, który liczy się jedynie z brutalną siłą”³. Należy tutaj zaznaczyć, iż Jan Karszo-Siedlewski po tym, jak docierało do niego coraz więcej informacji o represjach wobec Polaków z zachodnich obwodów Ukrainy, podejmował wiele prób, aby ulżyć prześladowanej polskiej ludności w Sowietach. Spotykał się w tej sprawie kilkakrotnie z przedstawicielami sowieckiego Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych. Informował i zwracał polskim ambasadorom w Moskwie Juliuszowi Łukasiewiczowi i Wacławowi Grzybowskiemu, a także MSZ w Warszawie uwagę na potrzebę interwencji w obronie prześladowanych. Udało mu się nawet spotkać z szefem ukraińskiego NKWD Wsewołodem Balickim 31 marca 1935 r. w siedzibie NKWD w Kijowie⁴.

Szef referatu „Wschód” Oddziału II Sztabu Głównego – odpowiedzialny za koordynację działań wywiadu wojskowego w ZSRS – Jerzy Niezbrzycki (jako Ryszard Wraga) w styczniu 1937 r. w odczycie radiowym (przedrukowanym później przez prasę) przedstawił, jakże trafną, analizę położenia Polaków za Zbruczem: „Milionową rzeszę polską w Sowietach spotyka upodlenie, nędza, głód, wysiedlenie z domów ojczystych, nietolerancja religijna i bezprzykładna eksploatacja stokroć gorsza niż to znoszą inne narody Związku i stokroć gorsza niż naród polski znosił za czasów zaborczych”⁵. Mikołaj Iwanow na początku lat dziewięćdziesiątych ub. w. nadał swojej pracy bardzo wymowny tytuł: *Pierwszy naród ukarany*⁶, odnosząc go oczywiście do Polaków.

Represje wobec ludności polskiej w ZSRS, w tym na Ukrainie, trwały już od 1933 r. i polegały przede wszystkim na deportowaniu niewygodnych dla reżimu ludzi albo w inne rejony Ukrainy, albo do Kazachstanu. Do 1937 r. represjom politycznym poddawani byli głównie polscy komuniści, którym inkryminowano przynależność do zmyślonej przez organa NKWD „Polskiej Organizacji Wojskowej”. Należy tu zwrócić uwagę, iż POW, wymyślona początkowo na Ukrainie, otrzymała w drugiej połowie lat trzydziestych XX w. rangę organizacji ogólnosowieckiej, a sam szef ukraińskiego NKWD, Wsewołód Balicki, który stał za spreparowaniem sprawy, ostatecznie padł

³ R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni. Ukraina w latach czystek i terroru (1934-1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, Słupsk 2013, s. 294.

⁴ O działaniach Jana Karszo-Siedlewskiego na rzecz Polaków na Ukrainie, jak i o polityce II RP w stosunku do mieszkających za Zbruczem rodaków, zob. tamże, s. 289-312; tenże, *Próby interwencji dyplomacji polskiej w obronie prześladowanej Polonii na Ukrainie Sowieckiej w latach trzydziestych XX wieku*, „Studia Polonijne” 2011, t. 32, s. 143-168; tenże, *Represje wobec Polaków na Ukrainie podczas Wielkiej Czystki – wiedza i reakcja polskiej dyplomacji*, [w:] *Polska-Ukraina. Dziedzictwo i współczesność*, red. R. Drozd, T. Sucharski, Słupsk 2012, s. 67-79.

⁵ Cyt. za: O. Olszewska, *Ukraina Radziecka w prasie polskiej w latach 1929-1939*, Toruń 2012, s. 211.

⁶ M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921-1938)*, Warszawa 1991. Iwanow niedawno wydał książkę poświęconą operacji polskiej NKWD. Zob. tenże, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina „Operacja polska” 1937-1938*, Kraków 2014.

ofiarą tworu swojej własnej wyobraźni. Kiedy w Moskwie przygotowywano się do procesów otwartych, ukraiński *narkom* raportował z Kijowa, że reaktywowano w USRS POW. Jeżow jednak zaskoczył Balickiego, oświadczając, że POW stwarza zagrożenie jeszcze większe, aniżeli ten twierdził. Sprawą zajęło się związkowe NKWD, a Balicki, który wymyślił wątek POW, stracił nad nim kontrolę⁷.

Podczas czerwcowego plenum KC WKP(b) w 1937 r. Nikołaj Jeżow odrębny fragment swego wystąpienia poświęcił „polskim szpiegom”. W przedstawionym przez niego obrazie państwa polski wywiad przy pomocy POW umieścił swoich agentów, będących osobami polskiego pochodzenia, we wszystkich sowieckich służbach wywiadowczych i kontrwywiadowczych. „Polscy konfidenci” mieli działać w NKWD, Armii Czerwonej *Razwieduprze*⁸, kominternie, Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych (NKID), przemyśle obronnym i transporcie. Władze II RP miały pod przykryciem emigrantów politycznych przerzucić do Związku Sowieckiego dużą liczbę szpiegów i dywersantów⁹.

Była to zapowiedź niespotykanej do tej pory masowej akcji represyjnej przeciwko ludności polskiej w ZSRS. Do tej pory bowiem represje dotyczyły głównie polskich komunistów lub deportowanych chłopów. Dnia 11 sierpnia 1937 r. został wydany rozkaz operacyjny NKWD ZSRS nr 00485¹⁰ oraz rozesłano *Pismo zamknięte* (ros. *Zakrytoje piśmo*) o faszystowsko-powstańczej, szpiegowskiej, dywersyjnej, defetystycznej i terrorystycznej działalności wywiadu polskiego w ZSRS¹¹. W preambule rozkazu 00485 na początku odwołano się jednocześnie do wydanego *Pisma zamkniętego*, w którym było napisane, że agenci POW, pomimo wcześniejszych represji, nadal działali na terytorium sowieckim: „Materiały te pokazują, że destrukcyjna działalność wywiadu polskiego była i jest prowadzona w dalszym ciągu na tyle

⁷ T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa pomiędzy Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011, s. 113-114. Balickiego odwołano ze stanowiska szefa ukraińskiego NKWD 11 maja 1937 r. Mianowano go naczelnikiem zarządu NKWD w Kraju Dalekowschodnim, ale już 19 czerwca 1937 r. został z tego stanowiska odwołany. Dnia 25 czerwca 1937 r. za „zdradę partii i ojczyzny” wyrzucono go z WKP(b), a jego sprawę skierowano do NKWD. Następnie 7 lipca został aresztowany (nakaz aresztowania wystawił Jeżow), a 27 listopada skazany na karę śmierci, którą w tym samym dniu wykonano w Moskwie. Szerzej nt. Balickiego zob. J. Szapował, W. Zołotariow, *Wsewołod Bałyckij: osoba, czas, otoczenia*, Kyjiv 2002.

⁸ Skrócona nazwa sowieckiego wywiadu wojskowego. W okresie od listopada 1934 do maja 1939 r. nosił nazwę *Razwiedywatielnoje uprawlenije RKKA* – Zarząd Wywiadowczy Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.

⁹ N. Pietrow, M. Jansen, „*Stalinskij pitomic*” – *Nikołaj Jeżow*, Moskwa 2008, s. 90-91.

¹⁰ W języku polskim tekst rozkazu został opublikowany w: N. Pietrow, *Polska operacja NKWD*, „Karta” 1993, nr 11, s. 27-29; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. VIII, *Wielki Terror: Operacja polska 1937-1938*, cz. I, red. J. Bednarek, P. Kułakowski, S. Kokin i in., Warszawa-Kijów 2010, s. 257-263; *Rozstrzelać Polaków: ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937-1938: dokumenty z Centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010, s. 80-85.

¹¹ *Sprawa „Połskoji Orhanizaciji Wijskowoji” w Ukrajini. 1920-1939 rr. Zbirnyk dokumentiw ta materialiw*, oprac. S. Kokin, R. Podkur, O. Rublow, Kyjiv 2011, s. 365-414; *Rozstrzelać Polaków...*, s. 86-124; W. Chaustow, *Iz priedistorii massowych riepriessij protiv polakow. Sieriedina 1930-ch gg.*, [w:] *Riepriessij protiv polakow i polskich grażdian*, red. A. Gurianow, Moskwa 1997, s. 16-20.

otwarcie, że bezkarność tej działalności można wytłumaczyć tylko złą pracą organów GUGB i niefrasobliwością czekistów”.

Była to wierutna bzdura. Wpływy polskiego wywiadu w tym okresie na terytorium sowieckim były mizerne. Jedynym prawdziwym agentem, pracującym oficjalnie jako urzędnik w Konsulacie Generalnym RP w Kijowie, zatrzymanym przez Sowieców w latach trzydziestych XX w., był Albert Ran (właśc. Stefan Kasperski, prowadził placówkę wywiadowczą „H.5”)¹². Co ciekawe, we wspomnianych dokumentach nie ma o nim żadnej wzmianki¹³, pomimo że jego przypadek był przedstawiany lokalnym strukturom NKWD jako modelowe rozpracowanie sprawy przez sowiecki kontrwywiad¹⁴. Wytłumaczyć to można tylko w ten sposób, iż enkawudziści wyraźnie rozróżniali sprawę realnej działalności szpiegowskiej prowadzonej przez obce wywiady i sprawy sfalsyfikowane i wykreowane tylko na potrzeby sterroryzowania społeczeństwa.

Rozkaz 00485 przewidywał rozpoczęcie operacji 20 sierpnia i zakończenie do 20 listopada 1937 r. Jednak kilkakrotnie go przedłużano¹⁵. Zgodnie z wytycznymi aresztowaniu podlegali:

- „wykryci podczas śledztwa i do tej pory nie odnalezieni działacze POW według załączonego spisu;
- wszyscy pozostali w ZSRS jeńcy wojenni z Wojska Polskiego;
- zbiegowie z Polski, niezależnie od czasu ich przejścia do ZSRS;
- przybyli z Polski emigranci polityczni i osoby z wymiany więźniów politycznych;
- byli członkowie PPS i innych polskich antysowieckich partii politycznych;
- najaktywniejsza część lokalnego antysowieckiego elementu nacjonalistycznego z polskich rejonów [narodowościowych]”¹⁶.

Operację przeprowadzono w dwóch turach. Na początku w więzieniach znaleźli się funkcjonariusze NKWD, wojskowi, pracownicy zakładów wojskowych, wydziałów zbrojeniowych wszystkich innych zakładów oraz wszystkich rodzajów

¹² Na temat aresztowania por. Stefana Kasperskiego zob.: R. Kuśnierz, *Afera Rana – wpadka polskiego wywiadu w ZSRS w 1936 r.*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2011, t. XLVI, s. 159-179; *Afera Rana. Zatrzymanie przez sowiecki kontrwywiad por. Stefa Kasperskiego w świetle jego sprawozdania z 12 sierpnia 1936 r.*, oprac. P. Kołakowski, R. Kuśnierz, Kraków 2014.

¹³ W *Piśmie zamkniętym* jest mowa o aresztowanym „polskim agencie” o nazwisku Kasperski, jednak chodziło nie o Stefana Kasperskiego – Alberta Rana, a redaktora gazety obwodowej w Saratowie. Zob.: *Sprawa „Polskoji Orhanizaciji Wijskowoji”...*, s. 402; *Rozstrzelać Polaków...*, s. 114.

¹⁴ *Polska i Ukraina w latach...*, t. VIII, cz. I, s. 780-783.

¹⁵ Zob.: Rossijskij Gosudarstwennyj Archiw Socialno-Politiczeskoj Istorii, f. 17, op. 162, dzieło 22, list 114; *Polska i Ukraina w latach...*, t. VIII, cz. I, s. 680-683, cz. II, s. 1214-1217; N. Pietrow, A. Roginskij, „*Polskaja operacija*” NKWD 1937-1938, [w:] *Riepriessii protiv polakow...*, s. 30; *Wetykyj teror w Ukraini. „Kurkulśka operacija“ 1937-1938*, cz. I, oprac. S. Kokin, M. Junge, Kyjiw 2010, s. 130.

¹⁶ Na przełomie lutego i marca 1938 r. katalog osób przeznaczonych do represji został zwiększony. Jeżow w projekcie rozkazu odnoszącego się do oceny działalności NKWD USRS nakazywał ukraińskim enkawudzistom, prowadząc dalsze represje wobec Polaków i innych narodowości, „całkowicie represjonować” pewne kategorie osób. W odniesieniu do Polaków były to osoby wysiedlone z obszarów przygranicznych, uciekinierzy, polscy jeńcy wojskowi, sowieccy jeńcy wojenni, którzy przebywali w niewoli polskiej, jeżeli nie powrócili do domu od razu po podpisaniu traktatu ryskiego, osoby związane z obcymi konsulatami i ambasadami. *Wetykyj teror w Ukraini...*, cz. II, s. 31.

transportu, energetyki, gazownictwa, przemysłu naftowego. Po aresztowaniu wskazanych grup przystąpiono do rozprawiania się z pozostałymi ofiarami antypolskiej operacji pracującymi w zakładach niemających znaczenia dla obronności kraju, w urzędach, a także kołchozach i sowchozach.

Wobec aresztowanych stosowano dwie kary. Osoby, które uznano za „najbardziej aktywnych wrogów”, rozstrzelowano (kategoria I), natomiast „mniej aktywnych” zsyłano do łagrow na okres od 5 do 10 lat (kategoria II).

W odróżnieniu od operacji kułackiej¹⁷ w narodowościowych nie było żadnych narzuconych limitów osób przeznaczonych do represji. Była też nieco inna procedura zatwierdzania wyroków. Otóż o losach skazańców decydowały „dwójki” złożone z reprezentanta NKWD oraz prokuratora (republiki związkowej, kraju, obwodu). Ta „dwójka” orzekała, kto zostanie zaliczony do I lub II kategorii. Opracowane listy następnie kierowano do zatwierdzenia przez szefa NKWD ZSRS i prokuratora ZSRS. Po otrzymaniu z Moskwy informacji o akceptacji wyroki były natychmiast wykonywane. Powyższa procedura przybrała nazwę „albumowej”, ponieważ przedstawiane do zatwierdzenia listy ludzi do represji przypominały album¹⁸.

Zanim Jeżow dostawał do podpisu listy skazańców, były one sprawdzane przez jego zastępców, naczelników wydziałów lub ich pomocników. Zatwierdzano je w zasadzie automatycznie, z rzadka tylko nie wyrażano zgody na proponowaną karę, umieszczając adnotacje na marginesach (o zmianie kary, o potrzebie dodatkowego śledztwa czy przekazaniu sprawy do organów sądowych). Po ewentualnej korekcie listy przepisywano „na czysto” i przekazywano Jeżowowi do podpisu. Po jego akceptacji kurier zabierał je do zatwierdzenia przez Wyszyńskiego. W ten oto sposób jedyną osobą, która widziała „sprawę śledczą”, był sam śledczy¹⁹.

Odwwołanie od wyroku było czysto teoretyczne. Zgodnie z okólnikiem prokuratura ZSRS Wyszyńskiego nr 1/001532 z 17 kwietnia 1938 r. apelacje mogły być rozpatrywane tylko w wyjątkowych sytuacjach²⁰ i – jak piszą Nikita Pietrow oraz Arsienij Roginskij – rzeczywiście było kilka takich przypadków w skali całego ZSRS²¹.

Procedura albumowa była czasochłonna. Albumy napływały do centrali NKWD, a później do prokuratora ZSRS ze wszystkich zakątków Związku Sowieckiego. Wracęły czasami po upływie kilku miesięcy, co przekładało się na przeładowanie więzień oraz duże koszty utrzymania w nich ludzi, którzy i tak w większości czekali na śmierć. Problem ten zaczął być szczególnie widoczny w lecie 1938 r., kiedy w Moskwie czekały na zatwierdzenie wyroki na ponad 100 tys. ludzi. Prawdopodobnie z powodu niewyrabiania się centrum z zatwierdzaniem albumów 15 września 1938 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) podjęło decyzję o odwołaniu porządku albumowego, a sprawy oddano specjalnie stworzonym dla wydawania wyroków w operacjach narodowościowych „trójkom”. W ich skład, tak jak w operacji 00447, wchodził miejscowy,

¹⁷ Zob. R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni...*, s. 286-287.

¹⁸ N. Pietrow, A. Roginskij, *„Polskaja operacija” NKWD...*, s. 28.

¹⁹ Tamże, s. 29.

²⁰ M. Junge, G. Bordiugow, R. Binner, *Wiertikal bolszogo tierrora. Istorija operacii po prikazu NKWD nr 00447*, Moskwa 2008, s. 323-324; *Wetykij teror w Ukraini...*, cz. II, s. 32-33.

²¹ N. Pietrow, A. Roginskij, *„Polskaja operacija” NKWD...*, s. 29.

tnz. obwodowy lub krajowy szef partii, prokurator i zwierzchnik NKWD. Skład tego organu pozasadowego nie wymagał zaaprobowania przez politbiuro, a wyroki nie były zatwierdzane przez Moskwę. „Trójki” zostały powołane na okres dwóch miesięcy (15 listopada 1938 r. zaprzestały działalności) i rozpatrywały sprawy osób aresztowanych do 1 sierpnia 1938 r. Aresztowani po tym terminie byli sądzeni przez sądy, trybunały, Kolegium Wojskowe SN lub Kolegium Specjalne NKWD (*Osoboje sowieszczanije pri NKWD* – ros. skrót OSO). Co ciekawe, „trójki”, otrzymały prawo zwalniania oskarżonych, co stanowiło oznakę nadchodzącego już końca terroru²².

Zgodnie ze statystykami NKWD USRS w 1937 r. aresztowano 35 819 osób²³, z czego narodowości polskiej było 26 511; w pierwszej połowie 1938 r. osadzono w więzieniach – 18 192 osoby (Polaków było w tej liczbie 12 821), łącznie w roku 1937 i pierwszej połowie 1938 aresztowano 54 011 osób, z czego 39 332 było Polakami²⁴ (zob. tab. 1).

Tabela 1
Skład narodowościowy aresztowanych w operacji polskiej 00485 do 1 lipca 1938 r.

Narodowość	Aresztowani w 1937 r.	Aresztowani w pierwszej połowie 1938 r.	Łącznie aresztowani do 1 lipca 1938 r.
Polacy	26 511	12 821	39 332
Rosjanie	834	465	1 299
Ukraińcy	6 454	3 455	9 909
Białorusini	525	552	1 077
Gruzini	1	–	1
Ormianie	6	10	16
Tatarzy	1	–	1
Żydzi	697	442	1 139
Niemcy	118	96	214
Łotysze	28	41	69
Litwini	47	51	98
Estończycy	15	9	24
Rumuni	6	30	36
Persowie	1	4	5
Chińczycy	1	–	1
Inni	574	214	788
Łącznie	35 819	18 192²⁵	54 011

Źródło: HDASBU, f. 42, spr. 35, ark. 9, 13

²² Tamże, s. 30-31. „Trójki” we wszystkich operacjach narodowościowych skazały w ZSRS około 108 tys. ludzi, z czego zwolniono 37 osób. Tamże, s. 31.

²³ Według danych szefa VIII wydziału UGB NKWD USRS z 4 stycznia 1938 r. od początku operacji do tej daty aresztowano w operacji polskiej 42 201 osób. Hałuzewyj Derżawnyj Archiw Służby Bezpeky Ukrainy u Kyjewi (dalej: HDASBU), f. 42, sprawa (spr.) 33, ark. 27.

²⁴ Ołeksandr Rublow i Wołodymyr Reprynczew podają liczbę 56 516 aresztowanych (44 467 to osoby narodowości polskiej). O. Rublow, W. Reprynczew, *Represiji proty polakiw w Ukraini u 1930-ti roky*, „Z Archiw WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1995, nr 1-2, s. 32.

²⁵ Po zsumowaniu wychodzi liczba 18 190.

Teraz zobaczmy, jak wyglądało stosowanie kar wobec „polskich wrogów”. Zgodnie ze statystykami NKWD USRS w 1937 r. w skazano 28 183 osoby, z czego na karę śmierci 24 249²⁶; w pierwszej połowie 1938 r. zaś skazano odpowiednio 11 487 i 9198 osób. Sumując powyższe liczby, wychodzi, że skazano 39 670 osób²⁷, z czego na karę śmierci 33 447 (zob. tab. 2).

Tabela 2

Wyroki w operacji polskiej na Ukrainie do 1 lipca 1938 r.

Liczba skazanych w operacji polskiej do 1 lipca 1938 r.	Skazani w 1937 r.	Skazani w pierwszej połowie 1938 r.	Ogółem
Łącznie	28 183	11 487	39 670
W tym na karę śmierci	24 249	9 198	33 447
Do 10 lat więzienia	532	63	595
Do 10 lat łagrów	3 401	2 200	5 601
Do 5 lat łagrów	–	21	21
Zesłanie wewnątrz ZSRS	1	4	5
Inne kary	–	1	1

Źródło: HDASBU, f. 42, spr. 35, ark. 8, 14

Według innych danych przedstawionych przez Pietrowa i Rogińskiego od 25 sierpnia 1937 do 15 września 1938 r. skazano na Ukrainie 55 928 osób, z czego na karę śmierci 47 327 (w tym w porządku albumowym, czyli przez „dwójki”, skazano 33 114 osób i przez specjalne „trójki” 14 213), a na łagry 8601 (w tym w porządku albumowym 6268 i przez „trójki” 2333)²⁸.

Przyjrzyjmy się danym odnoszącym się do wszystkich operacji narodowościowych NKWD. W latach 1937-1938 osadzono w więzieniach 94 659 osób, z czego 54 011 w operacji polskiej (zob. tab. 3). Skazano 61 238 osób, z których 51 231 zamordowano (tab. 4, 5).

W porządku albumowym skazywano ludzi uznanych za „zwykłych wrogów”. Ci, których enkawudziści uznali za członków kierownictwa „szpiegowskiej sieci”, byli skazywani przez kolegium wojskowe Sądu Najwyższego ZSRS lub trybunały wojskowe. Poza tym członków PPS i uciekinierów do ZSRS (a także żony skazanych) OSO skazywało na okres do 10 lat więzienia²⁹.

²⁶ Zgodnie z danymi Łazara Munwieza do 4 stycznia 1938 r. w operacji 00485 skazano 27 086 ludzi, z czego na najwyższy wymiar kary – 22 870. HDASBU, f. 42, spr. 33, ark. 28.

²⁷ Badacze dziejów Polaków na Ukrainie Ołeksandr Rublow i Wołodymyr Reprynczew podali liczbę 39 644 skazanych Polaków, zob. O. Rublow, W. Reprynczew, *Represiji proty polakiw...*, s. 32. W całym ZSRS skazano ponad 144 tys. Polaków, z czego na śmierć ponad 111 tys. Zob. N. Pietrow, *Polska operacja NKWD...*, s. 40.

²⁸ N. Pietrow, A. Rogiński, „Polskaja operacija” NKWD..., s. 41. Zob. też dane statystyczne, które zebrał Tomasz Sommer. T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937-1938*, Warszawa 2014, s. 347-371.

²⁹ N. Pietrow, A. Rogiński, „Polskaja operacija” NKWD..., s. 29.

Tabela 3

Liczba aresztowanych w operacjach narodowościowych w latach 1937-1938 na Ukrainie

Liczba aresztowanych	1937 r.	Pierwsza połowa 1938 r.	Razem do 1 lipca 1938 r.
Łącznie	59 261	35 398	94 659
W tym w operacji polskiej	35 819	18 192	54 011
W tym w operacji niemieckiej	13 719	9 317	23 036
W pozostałych operacjach narodowościowych	9 723	7 889	17 612

Źródło: HDASBU, f. 42, spr. 35, ark. 9, 13

Tabela 4

Liczba skazanych w operacjach narodowościowych w latach 1937-1938

Liczba skazanych	1937 r.	Pierwsza połowa 1938 r.	Razem do 1 lipca 1938 r.
Łącznie	39 666	21 572	61 238
W tym w operacji polskiej	28 183	11 487	39 670
W tym w operacji niemieckiej	7 574	4 166	11 740
W pozostałych operacjach narodowościowych	3 909	5 919	9 828

Źródło: HDASBU, f. 42, spr. 35, ark. 8, 14

Tabela 5

Wyroki w operacjach narodowościowych do 1 lipca 1938 r. na Ukrainie

Liczba skazanych	Skazani w 1937 r.	Skazani w 1938 r.	Razem
Łącznie	39 666	21 572	61 238
W tym na karę śmierci	33 377	17 854	51 231
Do 10 lat więzienia	730	81	811
Do 10 lat łagrów	5 355	3 559	8 914
Do 5 lat łagrów	–	38	38
Do 3 lat łagrów	–	5	5
Zesłanie poza granice ZSRS	203	28	231
Zesłanie wewnątrz ZSRS	1	4	5
Inne	–	2	2
Uniewinniono	–	1	1

Źródło: HDASBU, f. 42, spr. 35, ark. 8, 14

Operacja polska była drugą po operacji kułackiej akcją represyjną bolszewików pod względem liczby skazanych na śmierć i zesłania do obozów koncentracyjnych. Poza tym uderza odsetek represjonowanych w stosunku do ogółu ludności. Otóż Po-

lacy w Związku Sowieckim stanowili około 0,4 proc. całego społeczeństwa, jednak w okresie Wielkiego Terroru ginęli oni czterdziestokrotnie częściej niż inni obywatele sowieccy³⁰.

Większość skazywanych w operacji polskiej oskarżano o przynależność do wymagowanej przez NKWD „Polskiej Organizacji Wojskowej”. Byli to zazwyczaj niczemu winni chłopci, robotnicy, czasami urzędnicy. Jedyłą ich winą było to, iż byli Polakami, mieli polskie korzenie, nosili polsko brzmiące nazwiska. Nikita Chruszczow w swoich wspomnieniach napisał: „Wtedy był czas polowania na Polaków, w każdej osobie narodowości polskiej widziano agenta Piłsudskiego lub prowokatora”³¹.

Jeżeli brakowało Polaków, żeby wykazać się w statystykach odpowiednią liczbą „wykrytych polskich wrogów”, do operacji włączano inne narodowości. Szef stalinowskiego (donieckiego) UNKWD Pawło Czystow, aby zwiększyć wskaźniki mające świadczyć o „wzmoczonej walce z wrogim podziemiem organizacji mniejszości narodowych”, nakazał podległym sobie funkcjonariuszom przejrzeć wszystkie sprawy śledcze, w których figurowały osoby narodowości ukraińskiej i białoruskiej i „zrobić” z nich Polaków. Na ponownych przesłuchaniach wytypowane osoby zmuszono do przyznania się do polskiego pochodzenia³². W taki sposób w statystykach zwiększono wskaźniki „wykrywalności polskich wrogów”.

Według materiałów NKWD mózg mitycznej POW znajdował się w Warszawie – w Oddziale II Sztabu Głównego WP. Najważniejszym eksponentem POW na Ukrainie wedle tychże dokumentów miał być kierownik Konsulatu Generalnego RP w Kijowie Jan Karszo-Siedlewski, który za pośrednictwem agentów usytuowanych w szeregach KP(b)U miał kierować „organizacją”. Dalej agenci ci mieli tworzyć swoje podległe struktury sięgające najniższych szczebli sowieckiej drabiny administracyjnej. W materiałach sporządzanych w ukraińskim NKWD za kadencji Izrajiła Leplewskiego³³ głównym pośrednikiem między Karszo-Siedlewskim a ukraińskimi „eksponentami” miał być pełnomocnik Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych Adolf Petrowski³⁴, przez

³⁰ T. Snyder, *Skrwawione ziemie...*, s. 125-126, zob. także H. Kuromiya, *Stalin, Poles, and Ukrainians*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia / Imperial Victims. Empires as Victims. 44 Views*, red. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 424.

³¹ *Miemuary Nikity Siergiejewicza Chruszczowa*, „Woprosy Istorii” 1990, nr 5, s. 59.

³² W. Zołotariow, *Ołeksandr Uspenskyj: osoba, czas, otoczenia*, Charkiw 2004, s. 136.

³³ Izrajił Leplewski był szefem ukraińskiego NKWD od 15 czerwca 1937 do 25 stycznia 1938 r., kiedy to odwołano go do Moskwy. Tam został aresztowany 26 kwietnia 1938 r., a 28 lipca tego samego roku skazano go na śmierć.

³⁴ Adolf Petrowski podczas przesłuchania 1 września 1937 r. zeznał, że był agentem Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, a jego działalność sprowadzała się do pełnienia funkcji pośrednika pomiędzy Panasem Lubczenką a Janem Karszo-Siedlewskim. To pośrednictwo m.in. sprowadzało się do przekazywania kilka razy wymienionym osobom zapieczętowanych paczek. Pietrowski poza tym zeznał, że po swoim przybyciu na Ukrainę w końcu 1934 r. na jednym ze spotkań z Karszo-Siedlewskim ten powiedział, że Panas Lubczenko jest jednym z większych ukraińskich działaczy nacjonalistycznych, ściśle powiązanych z Polską. Z Warszawy miał otrzymać „specjalne zadanie na linii kontrrewolucyjnej i szpiegowskiej działalności”. To „specjalne zadanie”, jak nietrudno się domyślić, miało polegać na oderwaniu Ukrainy od ZSRS. Lubczenko miał powiedzieć także Pietrowskiemu, że zgodził się, by Polacy prowadzili działalność szpiegowską w Armii

którego wywiad polski uzyskał dostęp do „wroga ludu” – Panasa Lubczenki³⁵. Za kadencji Ołeksandra Uspeńskiego³⁶ jako szefa NKWD USRS, kiedy aresztowano w Moskwie Stanisława Kosiora³⁷, zmieniono „najważniejszego miejscowego eksponenta” właśnie na Kosiora, z którego uczyniono szefa Komendy Głównej POW.

W trakcie rozprawy z Polakami NKWD spreparowało liczne rzekome „organizacje polskich szpiegów”. W dniu 17 sierpnia 1938 r. szef UNKWD w obwodzie winnickim Iwan Korabłow informował naczelnika I specjalnego wydziału NKWD ZSRS Isaaka Szapiro o „wykryciu” w Winnicy sztabu POW, na czele z byłym drugim sekretarzem *obkomu* Romanem Begajło. Obwodowy POW, w świetle materiałów stworzonych przez śledczych NKWD, zorganizował w kilku rejonach obwodu winnickiego międzyrejonowe i rejonowe komendantury POW, które powoływały bojówki w różnych instytucjach – kolei, jednostkach wojskowych, przedsiębiorstwach, sowchozach, kołchozach etc.

Korabłow podawał, że do 1 lipca 1938 r. winnickie NKWD zlikwidowało obwodową komendanturę POW, 8 międzyrejonowych centrów, 23 rejonowe komendantury i 269 bojówek. Aresztowani członkowie międzyrejonowej komendantury w Żmerynce zeznali, że w pięciu rejonach obwodu do bojówek POW zwerbowano 700 osób. Międzyrejonowe centrum POW w Kazatynie miało stworzyć 32 bojówki na stacjach kolejowych Kazatyn, Szepetówka, Berdyczów i Żytomierz, prowadzące rzekomo dywersyjną i szpiegowską działalność. Agenci POW mieli również założyć swoje komórki w 52 fabrykach cukrowych obwodu, gdzie jakoby prowadzili zarówno działalność wywiadowczą, jak i dywersyjną³⁸.

Ogółem w obwodzie winnickim NKWD na podstawie rozkazu 00485 aresztowało w omawianym okresie 7312 Polaków, z czego 5906 zostało skazanych. Oprócz tego skazano 700 Polaków w operacji kułackiej 00447. Wśród aresztowanych miało być 2171 „polskich szpiegów”, 5705 uczestników „kontrewolucyjno-nacjonalistycznych powstańczych organizacji i grup” i 95 „szpiegowskich rezydentów bezpośrednio związanych z polskim wywiadem”³⁹.

Szef UNKWD w obwodzie żytomierskim, major bezpieczeństwa państwowego Hryhorij Wiatkin, 25 sierpnia 1938 r. informował NKWD USRS, że podległe mu organy zlikwidowały w rejonie nowograd-wołyńskim cztery dywersyjno-wywiadowcze rezydentury wywiadu polskiego składające się ze 138 osób, w rejonie olewskim –

Czerwonej, tak aby ta doznała porażki podczas konfliktu z Polakami. *Ukrajina-Polszcza 1920-1939 rr.: Z istoriji dyplomatychnych widnosyn USSR z Druhoju Riczcziu Pospolytoju. Dokumenty i materiały*, oprac. O. Rublow, N. Rublowa, Kyjiw 2012, s. 512-516. Zob. także *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: lata 1917-1939, t. III, red. S. Stępień, Przemysł 2001, s. 79-180.

³⁵ Panas Lubczenko był szefem Rady Komisarzy Ludowych sowieckiej Ukrainy. Po nagonce na jego osobę i oskarżeniach politycznych popełnił samobójstwo 30 sierpnia 1937 r.

³⁶ Ołeksandr Uspeński był szefem ukraińskiego NKWD od 25 stycznia do 14 listopada 1938 r. Po odwołaniu do Moskwy upozorował samobójstwo i uciekł w głąb ZSRS. Aresztowano go 16 kwietnia 1939 r., zaś w styczniu 1940 r. został rozstrzelany.

³⁷ Stanisław Kosior w latach 1928-1938 był liderem ukraińskich komunistów. Odwołano go do Moskwy, gdzie w styczniu 1938 r. objął stanowisko zastępcy szefa RKL ZSRS. Dnia 3 maja 1938 r. został aresztowany za rzekomą działalność w Polskiej Organizacji Wojskowej, a 26 lutego 1939 r. rozstrzelany.

³⁸ HDASBU, f. 42, spr. 35, ark. 35-36.

³⁹ Tamże, ark. 34.

pięć rezydentur (119 osób), w rejonie jaruńskim – 16. Siatki polskich rzekomych organizacji szpiegowskich zlikwidowano w rejonach emelczyńskim, korosteńskim, żytomierskim i innych⁴⁰.

Oprócz tego Wiatkin chwalił się, że rozbito struktury POW kierowane przez centrum wołyńskie POW – tzw. Komendę Okręgową, stworzone ponoć jeszcze przez Bolesława Skarbka⁴¹. Do szefów wołyńskiej POW włączono miejscowych Polaków pracujących głównie w szkolnictwie. „Wrogami” okazali się dyrektor polskiej szkoły w Żytomierzu Fojna, nauczyciel jednej ze szkół w Żytomierzu Zabrydski, a także leśniczy słowieżańskiego nadleśnictwa (*leschoz*) Kluczko-Bek. Wołyńskie POW miało stworzyć 28 rejonowych peowiackich komendantur – w Żytomierzu, Berdyczowie, Olewsku, Horodnicy, Baranówce, Nowogradzie Wołyńskim i in. miejscowościach. Komendantury z kolei miały kierować 206 bojówkami dywersyjno-powstańczymi działającymi ponoć w transporcie, gospodarstwie leśnym, przemysłach żywnościowym i fosforowym, szkołach, elektrostacjach. W operacji 00485 NKWD aresztowało w obwodzie żytomierskim 2126 osób⁴². Na całej Ukrainie z kolei NKWD sfabrykowało aż 486 „polskich organizacji faszystowskich”⁴³.

Jak wyszukiwano „wrogów”? Odpowiedź jest prosta – w tradycyjny sowiecki sposób, w myśl zasady: Pokażcie człowieka, a paragraf się znajdzie. Polskich czy niemieckich „szpiegów” czasami wyszukiwano nawet w książkach telefonicznych, tzn. szukano na przykład polskich nazwisk, a później aresztowano pod zarzutem należenia do POW⁴⁴. Ołeksandr Uspeński na jednym z zebrań z naczelnikami UNKWD, według zeznań szefa UNKWD obwodu żytomierskiego Hryhorija Wiatkina, oznajmił, że 90 proc. Polaków na Ukrainie należy do POW. Na kolejnym zebraniu, po aresztowaniu brata Stanisława Kosiora – Kazimierza, oświadczył, że należy aresztować wszystkich Polaków. Areszty powinno się, według słów komisarza, przeprowadzać „kulturalnie” – na „początku wziąć głowę”, a następnie dobierać do niej kolejne osoby. Tą „głową” mieli być Polacy zajmujący stanowiska kierownicze w partii i administracji państwowej. Po osadzeniu w więzieniach Uspeński kazał „zbić im mordy” i „niech dają zeznania”. Identyczne instrukcje odnosiły się do Niemców⁴⁵.

⁴⁰ Tamże, ark. 87-88.

⁴¹ Bolesław Skarbek był m.in. szefem biura polskiego przy KC KP(b)U. Został uznany za jednego z liderów „pierwszej” POW. Skazany na śmierć w 1934 r.

⁴² Tamże, ark. 88-89.

⁴³ Tamże, spr. 35 A, ark. 18. Wiele dokumentów mówiących o represjach wobec rzekomych członków „polskiej organizacji” opublikowano w wydawnictwie *Polska i Ukraina w latach...*, t. VIII, cz. I-II, passim.

⁴⁴ Jak przez przypadek można było się znaleźć w więzieniu, pisał Aleksander Sołżenicyn. W 1937 r. do kancelarii NKWD w Nowoczerkasku (obwód rostowski) przysłała sąsiadka aresztowanej kobiety, która zostawiła w domu niemowlę, z pytaniem, co zrobić z dzieckiem. „Poczekajcie tu, obywatelko – zaraz wyjaśnimy” – usłyszała. Po dwóch godzinach jednak prosto z kancelarii zabrano ją do celi. „Trzeba było osiągnąć zaplanowaną cyfrę, nie starczało już agentów na rozjazdy po mieście, a ta sama się zgłasza!” – podsumowywał rosyjski noblista. A. Sołżenicyn, *Archipelag GUŁag: 1918-1956. Próba analizy literackiej*, cz. I, Paryż 1974, s. 34.

⁴⁵ *Ukraina w dobu „Wełykoho teroru”, 1936-1938 roky*, red. J. Szapował, H. Kuromiya i in., Kyjiw 2009, s. 455.

Zalecenia Uspeńskiego potwierdził także były szef winnickiego UNKWD Iwan Korablow. Na przesłuchaniu 2 stycznia 1941 r. powiedział, że szef NKWD USRS dawał swoim podległym instrukcje, zgodnie z którymi wszyscy Polacy i Niemcy mieszkający na terenie USRS byli „szpiegami i dywersantami”, a Ukraińcy w 75-80 proc. „burżuazyjnymi nacjonalistami”⁴⁶.

Jak wskazują zeznania współpracownika ługińskiego rejonowego wydziału NKWD obwodu żytomierskiego D. Sokołowa, złożone w czasach chruszczowowskiej odwilży 21 września 1957 r., powyższe instrukcje były wykonywane bez zastrzeżeń. Po otrzymaniu z Żytomierza wytycznych w sprawie liczby przeznaczonych do represji areszty prowadzono bez jakichkolwiek dowodów świadczących o antypaństwowej działalności tego czy innego człowieka, a jedynym kryterium do aresztowania była narodowość, czyli „Polaków aresztowano jako polskich szpiegów i członków POW; Niemców – jako niemieckich szpiegów, a Rosjan i Ukraińców aresztowano wtedy, jeżeli ktoś z aresztowanych składał obciążające ich zeznania o ich działalności w jakiegokolwiek kontrewolucyjnej organizacji”⁴⁷.

Naczelnik Północno-Donieckiego Drogowo-Transportowego Wydziału (DTO) NKWD Heorhij Kocerhyński wydał polecenie, żeby wszystkie osoby o cudzoziemskiej narodowości (*inostrannaja nacionalnost'*) były traktowane jako szpiegdy. W tym też kierunku prowadzono przesłuchania aresztowanych przedstawicieli mniejszości narodowych⁴⁸.

Mechanizm aresztowań był taki jak w innych sprawach prowadzonych przez NKWD. Wieczorem podjeżdżał „czarny kruki”, zabierano człowieka i ślad po nim ginął. Rodziny próbowały się czegoś dowiadywać u władz. Tam otrzymywały standardową formułkę, że został skazany na łagry, dodawano czasami, że nie ma prawa do korespondencji. Wilhelmina Godziszewska po latach wspominała, jak zabrano jej ojca Henryka Godziszewskiego. Enkawudziści przyjechali o północy, 30 października 1937 r., i zabrali mężczyznę. Rodzina już nigdy więcej go nie zobaczyła. Na początku trzymano go w więzieniu w Barze, później odwieziono do Winnicy. Kiedy rodzina prosiła o widzenie, naczelnik więzienia odpowiedział: „U nas tyfus, wszy, chłód i głód, tak że jego już wysłali, bo on nie *śledstwienny*”⁴⁹. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. Godziszewska otrzymała pismo z prokuratury, że jej ojciec został rozstrzelany w Winnicy 30 listopada 1937 roku⁵⁰.

⁴⁶ O. Łoszycki, „Laboratorija”. *Nowi dokumenty i świadectwa pro masowi represiji 1937-1938 rokiw na Winnyczyni*, „Z Archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1998, nr 1/2, s. 214. Przed skierowaniem na Ukrainę Korablow odwiedził Jeżowa. Ten mu powiedział, że na Ukrainie „spacerują w podziemiu całe antysowieckie nacjonalistyczne dywizje, stworzone przez Lubczenkę i Balickiego”. Tamże.

⁴⁷ J. Szapował, *Ukraina w dobie „wełykoho teroru”: etapy, osoblywosti, naslidky*. „Jeżowszczyzna” *poczynajet'sia*, „Z Archiwów WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2007, nr 1, s. 96.

⁴⁸ *Ukraina w dobie „Wełykoho teroru”*..., s. 501.

⁴⁹ *Śledstwienny* – zrusyfikowany wyraz oznaczający w tym przypadku, że przeciwko aresztowanemu nie prowadzono śledztwa.

⁵⁰ *Pamiętniki Polaków na Wschodzie. Białoruś, Ukraina, Kazachstan – losy pokoleń*, t. II, oprac. A. Budzyński, Warszawa 2006, s. 207-208.

O skali represji wobec Polaków w ZSRS świadczą dane (stan na 9 marca 1938 r.) Nowogródzkiego Urzędu Wojewódzkiego, zgodnie z którymi listy polecane z Polski do ZSRS były w 75 proc. zwracane nadawcom z adnotacjami „adresat wyjechał i nikomu nieznanym” lub „nie przyjęto”, zaś zwykłych w ogóle nie zwracano⁵¹.

Dnia 26 listopada 1937 r. wicekonsul RP w Kijowie Adam Koch w doniesieniu o sytuacji politycznej na Ukrainie odnotował: „W ostatnim miesiącu przeprowadzono masowe aresztowania i natychmiastowe deportacje Polaków i Niemców. Jako przykłady mogą służyć: w cukrowni w Pohrebyszczach aresztowano i deportowano wszystkich robotników Polaków (40) wraz z ich rodzinami; w rejonie Ruże (?) wywieziono prawie całe dwie polskie wsie, w aresztach Połtawy znajdowało się około 10 bm. przeszło 2500 ludzi, na ogół wszyscy pochodzenia polskiego lub niemieckiego, w samym Kijowie aresztowano większe ilości Polaków, Niemców, Włochów, Czechów itd. Łączące się z powyższymi aresztowaniami to areszty za otrzymywanie korespondencji z zagranicy. Ostatnio spotkaliśmy się z kilkoma wypadkami natychmiastowego aresztowania za otrzymanie listów z zagranicy. Te dwa typy powodów aresztowań i deportacji wydają się być usprawiedliwionymi z punktu widzenia obecnej polityki reżimu. Narzucona izolacja musi być przeprowadzona z bezwzględną surowością i dlatego należy usuwać po kolei te trzy czynniki, które stoją temu na przeszkodzie, a mianowicie: obcokrajowcy, konsulaty, wreszcie ludzie, posiadający jakkolwiek więź czy to materialną, czy nawet psychiczną z zagranicą. Obcokrajowców prawie już usunięto i należy spodziewać się, że w najbliższych miesiącach nie będzie już ani jednego obcokrajowca na terenie całej Ukrainy”.

Na pytanie o motywy takiego zachowania się reżimu wobec obcokrajowców, odpowiedział: „Można stwierdzić, że rząd dąży do wytworzenia chińskiego muru, spoza którego nie powinny wychodzić żadne wiadomości, ale do którego też równocześnie nie mogą przenikać nawet echa tego, co się dzieje poza granicami Związku”⁵².

Koch miał rację w swoich ocenach. System represji stosowany przez Sowieków wobec mniejszości narodowych niewątpliwie ograniczył możliwości działania obcych wywiadów, zwłaszcza polskiego, dla którego ludność polska stanowiła naturalne oparcie⁵³. Oczywiście olbrzymia większość aresztowanych i represjonowanych Polaków

⁵¹ R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni...*, s. 308.

⁵² Tamże, s. 308-309. Podobne sformułowania znalazły się w biuletynie informacyjnym MSZ „Polska a Zagranica”, gdzie zaznaczono: „Wzdłuż wszystkich granic sowieckich, zarówno europejskich, jak i azjatyckich, ma miejsce masowe wysiedlanie ludności z rejonów granicznych, aby stworzyć pas niezamieszkały, uniemożliwiający najmniejszy nawet kontakt ludności własnej z zagranicą. Władze sowieckie dążą do możliwego zlikwidowania jakichkolwiek penetracji obcych na terytorium własnym, zachowując tylko te, kontrolowane zresztą ściśle, kanały łączności ze światem zewnętrznym, które są niezbędne dla podtrzymywania własnej akcji propagandowej czy politycznej. Zagrożony z zewnątrz i nieczujący się dziś na siłach walczyć zbrojnie robak sowiecki zamyka się coraz bardziej w swej skorupie. Nie rezygnuje on nadal z walki o forsowanie zasad podstawowych swej akcji zewnętrznej. Chociaż na szeregu odcinkach jest ona coraz bardziej beznadziejna, rząd sowiecki z uporem ponawia swe wysiłki w tym kierunku i wątpliwym jest, aby wycofał się z niej całkowicie [...]”. Tamże, s. 309.

⁵³ Por.: M. Jabłonowski, J. Prochwicz, *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939*, Warszawa 2003/2004, s. 89, 94, 167; A. Misiuk, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998, s. 67.

bynajmniej nie prowadziła żadnej działalności, którą można by określić jako antypaństwa⁵⁴. Również niewielu z nich zapewne widziało na własne oczy polskiego konsula. A ci, którzy udzielali relacji w urzędzie konsularnym, przeważnie mówili o sytuacji bytowej, represjach, o sytuacji Polaków w danej miejscowości etc. Jednak Stalin kierował się prostą zasadą, iż lepiej rozstrzelać przewencyjnie więcej osób, z których zdecydowana większość to całkowicie niewinni ludzie, niż pozwolić, ażeby jakiś potencjalny wróg przetrwał i mógł w niesprzyjających okolicznościach dla państwa sowieckiego się ujawnić i mu zaszkodzić⁵⁵.

Przećwiczone na Polakach represje w ZSRS w drugiej połowie lat trzydziestych XX w. Stalin powtórzył na Polakach – obywatelach II RP. Mordy polskich oficerów, policjantów, urzędników etc. w 1940 r., deportacje z Kresów Wschodnich były tylko logiczną kontynuacją zapoczątkowanej przed wojną polityki. W 1990 r. ówczesny profesor University of Alberta w Edmonton Edward Możejko, po przyznaniu się Sowietów do popełnienia zbrodni katyńskiej, jakże trafnie napisał na podstawie własnych doświadczeń (urodził się w ZSRS i był świadkiem represji wobec Polaków) w „The Edmonton Journal”, że zbrodnia katyńska stanowiła „kulminację czegoś znacznie gorszego, a mianowicie masowej fizycznej eksterminacji Polaków w Związku Sowieckim przed 1939 r.”⁵⁶.

Bibliografia

Archiwa

Hałuzewyj Derżawnyj Archiw Służby Bezpeky Ukrainy u Kyjewi, f. 42
Rossijskij Gosudarstwennyj Archiw Socialno-Politiczeskoj Istorii, f. 17

Źródła drukowane

Afera Rana. Zatrzymanie przez sowiecki kontrwywiad por. Stefa Kasperskiego w świetle jego sprawozdania z 12 sierpnia 1936 r., oprac. P. Kołakowski, R. Kuśnierz, Kraków 2014

Miemuary Nikity Siergiejewicza Chruszczowa, „Woprosy Istorii” 1990, nr 5
Pamiętniki Polaków na Wschodzie. Białoruś, Ukraina, Kazachstan – losy pokoleń, oprac. A. Budzyński, t. II, Warszawa 2006

Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów, cz. 1: lata 1917-1939, red. S. Stępień, t. III, Przemyśl 2001

Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. VIII: *Wielki Terror: Operacja polska 1937-1938*, cz. I, red. J. Bednarek, P. Kułakowski, S. Kokin i in., Warszawa-Kijów 2010

⁵⁴ Zob. T. Snyder, *Skrwawione ziemie...*, s. 127.

⁵⁵ R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni...*, s. 309.

⁵⁶ E. Możejko, *Wierność i cierpienie: o Polakach w Związku Sowieckim przed 1939 r.*, „Zeszyty Historyczne” 1992, z. 100, s. 19.

- Rozstrzelać Polaków: ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937-1938: dokumenty z Centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010
- Sprawa „Polskoji Orhanizaciji Wijskoweji” w Ukraini. 1920-1939 rr. Zbirnyk dokumentiw ta materialiw*, oprac. S. Kokin, R. Podkur, O. Rublow, Kyjiw 2011
- Ukrajina-Polszcza 1920-1939 rr.: Z istoriji dyplomacyjnych widnosyn USSR z Druhoju Riczcziu Pospolytoju. Dokumenty i materiały*, oprac. O. Rublow, N. Rublowa, Kyjiw 2012
- Ukrajina w dobu „Wełykoho teroru”, 1936-1938 roky*, red. J. Szapował, H. Kuromiya i in., Kyjiw 2009
- Wełykyj teror w Ukraini. „Kurkulśka operacija“ 1937-1938*, oprac. S. Kokin, M. Junge, cz. I-II, Kyjiw 2010

Opracowania

- Chaustow W., *Iz priedistorii massowych riepriessij protiv polakow. Sieriedina 1930-ch gg.*, [w:] *Riepriessii protiv polakow i polskich grażdian*, red. A. Gurianow, Moskwa 1997
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921-1938)*, Warszawa 1991
- Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina „Operacja polska” 1937-1938*, Kraków 2014
- Jabłonowski M., Prochwicz J., *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939*, Warszawa 2003/2004
- Junge M., Bordiugow G., Binner R., *Wiertikal bolszego tierrora. Istorija operacii po prikazu NKWD nr 00447*, Moskwa 2008
- Kuromiya H., *Stalin, Poles, and Ukrainians*, [w:] *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzienia / Imperial Victims. Empires as Victims. 44 Views*, red. A. Nowak, Warszawa 2010
- Kuśnierz R., *Afera Rana – wpadka polskiego wywiadu w ZSRS w 1936 r.*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2011, t. XLVI
- Kuśnierz R., *Próby interwencji dyplomacji polskiej w obronie prześladowanej Polonii na Ukrainie Sowieckiej w latach trzydziestych XX wieku*, „Studia Polonijne” 2011, t. 32
- Kuśnierz Robert, *Represje wobec Polaków na Ukrainie podczas Wielkiej Czystki – wiedza i reakcja polskiej dyplomacji*, [w:] *Polska-Ukraina. Dziedzictwo i współczesność*, red. R. Drozd, T. Sucharski, Słupsk 2012, s. 67-79
- Kuśnierz R., *W świecie stalinowskich zbrodni. Ukraina w latach czystek i terroru (1934-1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, Słupsk 2013
- Łoszyčkyj O., *„Laboratorija”. Nowi dokumenty i swidczennia pro masowi represiji 1937-1938 rokiw na Winnyczyni*, „Z Archiwu WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1998, nr 1/2
- Misiuk A., *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998
- Możejko E., *Wierność i cierpienie: o Polakach w Związku Sowieckim przed 1939 r.*, „Zeszyty Historyczne” 1992, z. 100
- Olszewska O., *Ukraina Radziecka w prasie polskiej w latach 1929-1939*, Toruń 2012

- Pietrow N., *Polska operacja NKWD*, „Karta” 1993, nr 11
- Pietrow N., Jansen M., *„Stalinskij pitomic” – Nikołaj Jeżow*, Moskwa 2008
- Pietrow N., Roginskij A., *„Polskaja opieracija” NKWD 1937-1938*, [w:] *Riepriessii protiv polakow i polskich grażdanz*, red. A. Gurianow, Moskwa 1997
- Rublów O., Reprynczew W., *Represiji proty polakiw w Ukraini u 1930-ti roky*, „Z Archiwu WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1995, nr 1-2
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa pomiędzy Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011
- Sołżenicyn A., *Archipelag GUŁag: 1918-1956. Próba analizy literackiej*, cz. I, Paryż 1974
- Sommer T., *Operacja antypolska NKWD 1937-1938*, Warszawa 2014
- Szapował J., *Ukraina w dobu „wetykoho teroru”: etapy, osoblywosti, naslidky*. „Jeżowszczyzna” *poczynajet’sia*, „Z Archiwu WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 2007, nr 1
- Szapował J., Zołotariow W., *Wsewołod Batyčkyj: osoba, czas, otoczennia*, Kyjiw 2002
- Zołotariow W., *Ołeksandr Uspenskyj: osoba, czas, otoczennia*, Charkiw 2004

Summary

The Polish operation of the NKVD in Ukraine (1937-1938)

Repressions against the Polish population in the Soviet Union including Ukraine increased in 1933. Primarily there were deportations of inconvenient peasants from western parts of Ukraine to the eastern regions of Ukraine later to Kazakhstan. On 11 August 1937 the NKVD issued operative Order no 00485 which was supplemented by “Sealed Letter on Fascist-Insurgent, Spy, Sabotage, Defeatist and Terrorist Activity of the Polish Intelligence Service in the USSR”. Order 00485 initiated a mass campaign of persecutions of Poles. The Polish Operation of the NKVD was the largest ethnic repressive action carried out by the Soviet regime in the time of the Great Terror and Order 00485, in turn, served as a model for other NKVD secret decrees targeting other ethnic groups in the USSR.

For national operations no quotas were provided for executions (first category) and incarceration (second category) as they were with the “Kulak Operation” launched by the NKVD operative Order 00447 on 30 July 1937. According to Ukrainian NKVD statistics, in 1937 and in the first half of 1938, 54,011 persons were arrested. Among them 39,332 were ethnic Poles. 39,670 people were sentenced, including 33,447 sentenced to death. Nikita Petrov and Arsenii Roginskii presented a little bit different data: from 25 August 1937 to 15 September 1938, 55,928 people were sentenced in Ukraine. Among them 47,327 were executed by shooting.

Repressions against the Poles in the USSR in the second half of the 1930s, Stalin repeated on the Poles who were citizens of the Second Republic of Poland after Soviet aggression on Poland in 1939. Massacres of Polish officers, policemen, officials, etc. in 1940 as well as deportations from Eastern Borderlands (Kresy Wschodnie) to Kazakhstan were only a logical continuation of the Communist policy launched before the war.